

АЛАШ АРЫСЫ АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ

Эльмира ЖҮСІП,
тарих ғылымдарының магистрі

Ахмет Байтұрсынов – бұлтарысы, бұлғағы көп шытырман жолдан өткен адам. Ол Алаш қозғалысының жетекшілерінің бірі ретінде 1918-1919 жылдары Кеңес өкіметіне қарсы саяси күштермен одақтас болса да, 1919 жылдың көктемінде Алаш басшылығының келісімімен Кеңес өкіметі жағына шықты. Лениннің ұйғаруымен Ахмет Байтұрсынов 1919 жылы жазда құрылған Қазақ революциялық комитетіне мүше болып тағайындалып, 1920 жылы қазанда құрылған Ресей құрамындағы Автономиялы Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының (ҚАКСР) үкімет мүшесі – оқу-ағарту комиссары болып сайланған. А.Байтұрсыновтың осындай күрделі өмір жолы оның қоғамдық мемлекеттік қызметін зерттеу үшін айтарлықтай қиындықтар туғызды. Ахаң мемлекеттік жүйелердің қайсысында жұмыс жасаса да (алаштық жүйе ме, әлде кеңестік жүйе ме – бәрібір) жалпыұлттық, бүкілхалықтық мәселелерді басты нысана етіп алды да, оларды туған елінің мүдделеріне сай шешу үшін еңбектенді (К.Нүрпейіс. Алаштың күрескер ұлы. «Қазақ тарихы» А. 1998.№4-5).

А.Байтұрсыновтың азамат болып қалыптасқан кезеңі Қазақстанның Ресей империясының отарына түгелдей айналып болған уақытқа тұспа-тұс келді. Патша үкіметінің 1867-1868 және 1886, 1891 жылдары жүзеге асырылған көп салалық реформалары (өкімшілік, сот, салық, т.б. мәселелерге байланысты) Қазақстанды отар ел ретінде толық заңдастырды. Осыған орай патшаның жергілікті өкімшіліктері таралынан саяси-өлеуметтік тұрғыдан езу, оның жекелеген намысқой өкілдерін жәбірлеу мен қорлау жаппай орын алды. Мұны Байтұрсыновтар әулеті де бастан кешірді. XIX ғасырдың 80-жылдарында өз ауылында жәбірлеп, қорлағаны үшін Торғай уезінің бастығы Яковлевті Ахметтің әкесі Байтұрсын соққыға жыққан. Сол үшін ол ұзақ мерзімге Сібірге жер аударылған. Бала Ахмет осындай озбырлықтың талайын көріп, тез есейген.

Ахаңның өзі де Қарқаралы қаласында екі сыныптық училищенің меңгерушісі қызметін атқарып жүргенде полиция тыңшыларының жаласымен 1909 жылы Семей абақтысына жабылып, 8-9 айдай түрменің дәм-тұзын татқан болатын. Осындай оқиғалар тізбегі жігіт Ахметтің қоғамдық-саяси күреске ертерек араласуына түрткі болды.

Ал патша үкіметі уақыт өткен сайын кең көлемді отарлау саясатын жүргізуді күшейте түсті. Ол қазақ халқы мекендеген жерді мемлекет меншігі деп жариялап, сулы да нулы аймақтарды Қазақстанға қоныс аудару қорына, казак әскерлерін орналастыру қажеттеріне, патша әулетінің жеке қазақ меншігіне және басқа мақсаттарға пайдалану үшін күштеп тартып алып отырды. Осылайша, қазақ халқы отарлық езгінің қанды шеңберінде қалды.

XX ғасыр басында өрістей бастаған қазақтың қоғамдық-саяси қозғалысы әуел баста өз алдына жалпы ұлттық-демократиялық мақсат-міндеттер қойды. Бұл істің басы-қасында екі ғасыр тоғысында қалыптасқан қазақ зиялылары тұрды. Олар Әлихан Бөкейханов төңірегіне топтасты. Ахмет Байтұрсынов пен

Міржақып Дулатов, өздерінің әдеби шығармаларының беттерінде демократиялық мәндегі ұлттық тең құқықтық, халықтың мәдениетін көтеру, отаршылдардың жер мен суды тартып алуына наразылық білдіру сияқты өлеуметтік-саяси мәні бар мәселелерді көтерді. Осы арқылы олар халық арасында отарлық езгіге қарсы саяси хал-ахуалды қалыптастыруға қызмет етті. Бұған Ахмет Байтұрсыновтың «Масасы» (1911 ж.), Міржақып Дулатовтың «Оян, қазағы» (1909 ж.) дәлел бола алады және сол кездің өзінде-ақ олардың қоғамдық-саяси мәні үлкен әрекеттерге барғанын көрсетеді. Ахмет Байтұрсынов төңірегіне топтасқан қазақ зиялылары халықтың қалың бұқарасын туған өлкені қайта құрып, түрлендіру ісіне жұмылдыру үшін ұлттық баспасөз органдарын (газеттер мен журналдар) шығарған жөн деп шешті.

Осылайша халқымыздың тұңғыш бүкілұлттық бейресми «Қазақ» газетінің негізі қаланып, Ахаң оның бас редакторы болды. Газет 1913-1918 жылдар аралығында Орынбор қаласында шығып тұрды. Бұл газетті шығаруда, оны елге таратуға бас редакторға М.Дулатов сынды көзі ашық қазақ зиялыларының өкілдері көмектесті. Газеттің бағыт-бағдарын анықтауда кейін (1917 ж.) «Алаш» партиясын құруға жетекшілік жасаған Әлихан Бөкейханов үлкен рөл атқарды.

Газет 1917 жылы шілде айында дүниеге келген ұлттық-демократиялық партияны дайындауда сан қырлы, салиқалы жұмыстар атқарды. Осы жылы 12-26 шілдеде Орынбор қаласында өткен бірінші бүкілқазақтық сиезде Алаш партиясы құрылды. Сиезді шақыру мен оны өткізуде Ахмет Байтұрсынов үлкен белсенділік көрсетті. Қазақстанда Кеңес өкіметі орнай бастағанда Ахмет Байтұрсыновтың белсенді араласуымен дайындалған «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасы «Қазақ» газетінің 1917 жылы 21 қарашадағы санында жарияланды.

Алаш партиясының саяси және экономикалық бастау көздері туралы, Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметінің құрылуы мен олардың Кеңес өкіметімен ара қатынасы хақындағы алғашқы пікірлер кеңестік мерзімді баспасөзде 1919-1920 жылдардан-ақ жариялана бастады. Осы мәселе бойынша алғашқы қалам тартушылардың көш басында Алаш пен Алашорданың белгілі басшыларының бірі Ахмет Байтұрсынов пен қазақ зиялылары қатарынан шыққан алғашқы большевиктердің бірі Сәкен Сейфуллин тұрды. 1919 жылғы тамызда РСФСР-дың Ұлт істер жөніндегі халық комиссариаты органында Ахмет Байтұрсыновтың «Революция және қазақтар» мақаласы жарияланды. Осы шағын еңбегінде ұлт ұстазы 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістерін қазақ халқының қалай қарсы алғанына өз бағасын беріп, Алаш автономиясын жариялау мен оның үкіметін құрудағы себептерді ашып көрсетіп, Алашорданың уақытша Сібір үкіметі, Құрылтай жиналысы комитеті (Комуч) және Колчак билігімен қандай қарым-қатынаста болғандығы туралы өз пайымдауларын баяндайды. Сонымен қатар, ол большевизмді қабылдауға 1917 жылы қазақ қауымы дайын емес еді деген тұжырым жасайды.

«Қазақтарға февраль революциясы қаншалықты түсінікті болса, — деп жазды А.Байтұрсынов, — Октябрь социалистік революциясы соншалықты түсініксіз көрінді. Бірінші революцияны қандай қуанышпен қарсы алса, екінші революцияны соншама үреймен қарсы алуға тура келді». Мұның себебін, ол былай негіздеді: «Екіншісінің түсініксіз болуын ол-оңай ұғындыруға болады: қазақтарда капитализм де, таптық жіктелу де жоқ, тіпті, жеке меншіктің өзін басқа халықтардағыдай айдар тағып ажырату қиын, көптеген пайдалану бұйымдары оларда қауымдық дәулет болып саналады... Қазақтардың күнкөріс жағдайына, таптық жіктелудің жоқтығына және жеке меншіктің заттарда белгілі жеке болмауына байланысты қазақтар арасында олардың өзіне тән социализм мен коммунизмнің орын алуы қазақ халқына өзінше социалистік қоғамға деген мұқтаждықты қажет еттірмей отыр». Бұл тұжырымның қазақтар үшін таптық идеологияға негізделген большевизм идеясы мен большевиктер партиясы емес, ұлттық мүддеге негізделген жалпы қазақтың Алаш партиясы қажет болып еді деген ойды дәлелдеуге қызмет етіп отырғандығын түсіну қиын емес.

Ахмет Байтұрсынов 1917 жылы 5-17 желтоқсанда Орынбор қаласында өткен Бүкілқазақтық екінші сиез жұмысына да белсене атсалысты. Сиез талқылап, шешім қабылдаған 10 мәселенің ішіндегі ең маңыздылары бүкіл қазақ жерлерін біріктіретін Алаш автономиясын құру, оның үкіметі — Алашорданы сайлау және «халықтық милиция» аталған Алаш автономиясының қарулы күштерін жасақтау жөнінде қабылдаған шешімдер болды.

А.Байтұрсынов Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің құрылуын қазан төңкерісі мен большевиктік билік әкелген анархияға қарсы тосқауыл ретінде түсіндірді. Ол большевиктік үстемдіктің Қазақстандағы алғашқы қоғамдарына мынадай баға береді: «Россияның ортапайық аудандарында большевиктік қозғалыстың қалай өткендігі қазақтарға белгісіз, шет аймақтарда ол барлық жерде зорлау, қиянат жасау және ерекше диктаторлық өкімет билігімен қатар жүргізілді. Тоқ етерін айтқанда, революция емес, барып тұрған анархия болды... Егер бұрын патша чиновниктері, аталған адамдар тобы қазақтарды ешбір шектеусіз езіп-жаншыған болса, енді мұндай әрекеттерді большевиктер-коммунистердің атын жамылған адамдар тобы жүргізіп отыр» (А.Байтұрсынов. Революция и киргизы. «Жизнь национальностей» М.1919. 3 тамыз. 29 (37)).

Алашорда осыдан кейін Кеңес өкіметін мойындамай, 1918 жылы оған қарсы шыққан күштермен одақтасты. Ал 1919 жылдың басында жауласушы күштердің арасалмағы Кеңес өкіметі мен Қызыл Армия жағына ауысуы Алашорда Колчак үкіметімен байланысын үзбей-ақ, Кеңес өкіметімен байланыс орнатуды жөн көрді. Бірақ та саяси хал-ахуалдың дамуындағы көптеген өзгерістер (Амангелді Имановтың өлімі, т.б.) келіссөз жүргізу үшін Мәскеуге барған Ахмет Байтұрсыновтың жағдайын айтарлықтай қиындатты.

Алайда, большевиктердің Алашордамен байланыс орнатып, қазақ халқының тағдыры жөнінде келіссөздер жүргізу қажеттігін дәлелдеуде Ахмет Байтұрсынов көп күш жұмсады. Соның арқасында Кеңес өкіметі қазақ халқының Ресей Федерациясы құрамындағы автономиялық мемлекеттігін ұйымдастыру ісін басқаратын орган құру туралы шешімге келді. Бұл іс сол жылы жазда құрылған қазақ революциялық комитетіне — Қазревкомға жүктелді.

Ахмет Байтұрсыновтың Кеңес өкіметі жағына шығуын және оның Қазревкомның мүшелігіне тағайындалуын большевиктер айтарлықтай саяси науқанға айналдырып

жіберді. Дәл осы кезде Кеңестік саясатты жүргізуге Ахмет Байтұрсынов аз көңіл аударған болатын. Алайда, ол Кеңес өкіметі құрған Қазақ өлкесін басқаратын Ревком төрағасының орынбасары әрі оның жетекші бөлімінің (ішкі істер жөніндегі) басшысы ретінде Алаш партиясының кейбір бағдарламалық мақсаттарын мүмкіндігінше Кеңес өкіметінің атынан жүзеге асыруға және Алашорданың жетекші қайраткерлерін Кеңес өкіметі тарапынан төніп тұрған аса ауыр қатерден сақтап қалуға көп күш жұмсады.

Ахмет Байтұрсыновтың бастамасымен 1919 жылы жаз бен күзде Қазревкомның мәжілістерінде Алашорданың Кеңес өкіметі жағына шықпаған басқа топтарымен, оның Батыс бөлімімен байланыс жасау және оларға белгілі шарттармен кешірім (амнистия) жасау мәселелері сан рет көтерілді (К.Нұрпейіс. Алаштың күрескер ұлы. «Қазақ тарихы» А. 1998.4-5).

1919 жылы 4 қарашада Түркістан майданының революциялық соғыс Кеңесі «Совет өкіметімен тікелей және жанама түрде күрес жүргізіп келген барлық қазақтарға толық кешірім жасау» туралы қаулы қабылдады.

1921-1928 жылдар аралығында Қазақстандағы күннен-күнге бел алып келе жатқан өкімшіл-әміршіл жүйеге қарсы қазақ зиялыларының тарихи, қоғамтанушылық, мәдениеттанушылық зерттеулері жарық көрді. Осы жылдары А.Байтұрсынов, Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, М.Тынышбаев, сынды қазақ зиялылары тоталитарлық жүйеге қарсы рухани майданға шықты.

Алайда большевиктер Алаш қозғалысының жетекшілеріне, белсенді қазақ зиялыларына «Кеңес өкіметіне жау», «буржуазиялық ұлтшылдар», «Террорлық әрекеттерді дайындаушылар» деген айыптар тағып, 1928-1938 жылдары түрмеге жапты, ұзақ мерзімге концлагерьлерге айдады, басқа өлкелерге жер аударды. Одан елге оралғандар 1937-1938 жылдары «үпкен террордың» құрбандары болды.

1929 жылы Ахмет Байтұрсыновты ОГПУ, кейін НКВД жөндөттері тұтқындап, 1930 жылы Солтүстіктегі Архангельск облысына жер аударды. 1934 жылы қазан айында ол елге оралды. Үш жыл өткен соң 1937 жылы 8 қазанда қайта ұсталып, «халық жауы» деген жалған жаламен ату жазасына кесілді.

РЕЗЮМЕ

В статье «Ахмет Байтұрсынов» рассматривается его общественно-деятельность, работа в издательстве газеты «Казак» и как один из руководителей движения «Алаш», а также его взаимоотношение с Властью Советов.

***

In the article "Akhmet Baytursinov" deals: his social-political activity, about his works and in the release of newspaper "Kazakh" how one of the chiefmen of the movement "Alash" and about his relationship with the Power of Soviet.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байтұрсынов А. Ақжол. Алматы, 1991.
2. Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. Москва, 1994.
3. Гуревич Л. Тоталитаризм против интеллигенции. Алматы, 1992.
4. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Алматы, 1995.
5. Қозыбаев М. Тарих зердесі. Бірінші және екінші кітаптар. Алматы, 1998.
6. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995.
7. Алдамжар З. Тарих: пайым мен тағылым. А., 2002.
8. Ұлы тұлғалар. Жинақ. Алматы, 2001.
9. Байтұрсын Ілияс. Алтын бесік. Қостанай, 1998.
10. Күзембаева В. Ұлттың ұлы ұстазы. Алматы, 2001.